

פתח תפתח - ימי עיון צדקה

מיהו עני? גדרי די מחסורו

הרב יצחק שילת

דברים טו, ז-יא

(ז) כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' - להיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיר האביון:

(ח) כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסורו אשר יחסר לו:

(ט) השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עינך באחיר האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא:

(י) נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתך לו כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' - להיך בכל מעשך ובכל משלח ירך:

(יא) כי לא יחדל אביון מקרב הארץ על כן אנכי מצוך לאמר פתח תפתח את ירך לאחיר לעניך ולאבינך בארצך:

רשי"י שם ח

פתח תפתח - אפילו כמה פעמים:

כי פתח תפתח - הרי כי משמש בלשון אלא:

והעבט תעביטנו - אם לא רצה במתנה, תן לו בהלואה:

די מחסורו - ואי אתה מצווה להעשירו:

אשר יחסר לו - אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו:

לו - זו אשה. וכן הוא אומר (בראשית ב, יח) אעשה לו עזר כנגדו:

משנה פאה ח, ז-ט

משנה ז

אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מככר בפונדיון מארבע סאין בסלע לן נותנין לו פרנסת לינה שבת נותנין לו מזון שלש סעודות מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי מזון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה והקופה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה:

משנה ח

דף מקורות

מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני היו לו מאתים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול היו ממושכנים לבעל חובו או לכתובת אשתו הרי זה יטול אין מחייבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו:

משנה ט

מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול

ר"ש שם

מאתים זוז - שיערו חכמים שזהו שיעור הוצאתו במזונות ובמלבושיו [לשנה] וכן במשרה אשתו ע"י שלישי בפרק אע"פ (דף ס"ד ב) שנותן לה ב' קבין חטין בכל שבוע והוא שלישי דינר שעולה ל"ז דינרין לשנה וכלים של נ' זוז וג' זוג מנעלים ושאר פירות ויכול לעלות לק' זוז והני מאתים זוז דהכי היינו לו ולאשתו ומיהו לא יתכן דגבי קופה ותמחוי לא כ"ל אשתו בהדיה:

בבא בתרא ט, א

תנן התם: אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מכרך בפונדיון, מארבע סאין בסלע; לן - נותנין לו פרנסת לינה. מאי פרנסת לינה? אמר רב פפא: פוריא ובי סדיא. שבת - נותנין לו מזון שלש סעודות. תנא: אם היה מחזיר על הפתחים - אין נזקקין לו. ההוא עניא דהוה מחזיר על הפתחים דאתא לקמיה דרב פפא, לא מזדקיק ליה. א"ל רב סמא בריה דרב ייבא לרב פפא: אי מר לא מזדקיק ליה, אינש אחרינא לא מזדקיק ליה, לימות ליה? והא תניא: אם היה עני המחזיר על הפתחים - אין נזקקין לו! א"ל: אין נזקקין לו למתנה מרובה, אבל נזקקין לו למתנה מועטת.

תוספות שם

לא אזדקיק ליה - רב פפא גבאי היה ולא נתן לו מן הקופה כדתניא אין נותנין לו מן הקופה כיון שמחזר על הפתחים וא"ל רב סמא אי מר לא אזדקיק ליה לתת לו מן הקופה היינו כדי סעודה כ"ש שגם אחרים לא יתנו לו ומסיק הא דתניא אין נזקקין לו מן הקופה היינו כדי סעודה אבל דבר מועט יתנו לו.

כתובות סז

מתני'. המשיא את בתו סתם - לא יפחות לה מחמשים זוז... וכן המשיא את היתומה - לא יפחות לה מחמשים זוז; אם יש בכיס - מפרנסין אותה לפי כבודה.

גמ'. אמר אביי: חמשים זוזי פשיטי. ממאי? מדקתני סיפא: אם יש בכיס - מפרנסין אותה לפי כבודה, ואמרינן: מאי כיס? אמר רחבה: ארנקי של צדקה, ואי סלקא דעתין חמשים זוזי ממש, אם יש בכיס כמה יהיבין לה? אלא שמע מינה: חמשים זוזי פשיטי. ת"ר: יתום ויתומה שבאו להתפרנס, מפרנסין את היתומה ואחר כך מפרנסין את היתום, מפני שהאיש דרכו לחזור על הפתחים, ואין אשה דרכה לחזור. יתום ויתומה [דף סז עמוד ב] שבאו לינשא, משיאין את היתומה ואחר כך משיאין את היתום, מפני שבושטה של אשה מרובה משל איש. ת"ר: יתום שבא לינשא, שוכרין לו בית ומציעין לו מטה וכל כלי תשמישו, ואחר כך משיאין לו אשה, שנאמר: +דברים ט"ו+ די מחסורו אשר יחסר לו, די מחסורו - זה הבית, אשר יחסר - זה מטה ושלחן, לו - זו אשה, וכן הוא אומר: +בראשית ב'+ אעשה לו עזר כנגדו. תנו רבנן: די מחסורו - אתה מצווה עליו לפרנסו, ואי אתה מצווה עליו לעשרו; אשר יחסר לו - אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. אמרו עליו על הלל הזקן,

כל הזכויות שמורות ©

דף מקורות

שלקח לעני בן טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו; פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו, ורץ לפניו שלשה מילין. תנו רבנן: מעשה באנשי גליל העליון, שלקחו לעני בן טובים אחד מציפורי ליטרא בשר בכל יום. ליטרא בשר מאי רבותא? אמר רב הונא: ליטרא בשר משל עופות. ואיבעית אימא: בליטרא בשר ממש. רב אשי אמר: התם כפר קטן היה, בכל יומא הוה מפסדי חיותא אמטולתיה. ההוא דאתא לקמיה דרבי נחמיה, אמר ליה: במה אתה סועד? א"ל: בבשר שמן ויין ישן. רצונך שתגלגל עמי בעדשים? גלגל עמו בעדשים ומת, אמר: אוי לו לזה שהרגו נחמיה! אדרבה, אוי לו לנחמיה שהרגו לזה מיבעי ליה! אלא, איהו הוא דלא איבעי ליה לפנוקי נפשיה כולי האי. ההוא דאתא לקמיה דרבא, אמר לו: במה אתה סועד? אמר לו: בתרנגולת פטומה ויין ישן. אמר ליה: ולא חיישת לדוחקא דציבורא? א"ל: אטו מדידהו קאכילנא? מדרחמנא קאכילנא! דתנינא: +תהלים קמ"ה+ עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו, בעתם לא נאמר אלא בעתו - מלמד, שכל אחד ואחד נותן הקב"ה פרנסתו בעתו. אדהכי אתאי אחתיה דרבא דלא חזיא ליה תליסרי שני, ואתיא ליה תרנגולת פטומה ויין ישן, אמר: מאי דקמא? א"ל: נענתי לך, קום אכול. תנו רבנן: אין לו ואינו רוצה להתפרנס, נותנין לו לשום הלואה וחוזרין ונותנין לו לשום מתנה, דברי רבי מאיר; וחכמים אומרים: נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונותנין לו לשום הלואה. לשום מתנה הא לא שקיל! אמר רבא: לפתוח לו לשום מתנה. יש לו ואינו רוצה להתפרנס, נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין ממנו. חוזרין ונפרעין הימנו, תו לא שקיל! אמר רב פפא: לאחר מיתה. ר"ש אומר: יש לו ואינו רוצה להתפרנס - אין נזקקין לו, אין לו ואינו רוצה להתפרנס - אומרים לו הבא משכון וטול, כדי שתזוח דעתו עליו. ת"ר: +דברים ט"ו+ העבט - זה שאין לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנים לו לשום הלואה וחוזרין ונותנין לו לשום מתנה, תעביטנו - זה שיש לו ואינו רוצה להתפרנס, שנותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונפרעין הימנו לאחר מיתה, דברי ר' יהודה; וחכ"א: יש לו ואינו רוצה להתפרנס - אין נזקקין לו, ואלא מה אני מקיים תעביטנו? דברה תורה כלשון בני אדם.

מהרש"א חידושי אגדות שם

שלקח לעני בן טובים א' כו'. [וכן לקמן לעני בן טובים א' מצפורי כו'] דהיינו שהורגל בכך אצל אבותיו והכי משמע לישנא דאשר יחסר לו ולא שייך למימר ביה דלא איבעי ליה לפנוקי נפשיה כו' כדלקמן: מדרחמנא קאכילנא כו' בעתם לא נאמר אלא בעתו כו'. פרש"י לפי מה שהוא כו' לפי לימודו עכ"ל אין זה במשמעות בעתו אלא לפי זמנו ואפשר דהא דשינה למכתב בעתו לשון יחיד לא איצטריך אלא לכ"א לפי לימודו ועוד נראה דודאי גם זה האיש לא היה סועד בכל פעם בתרנגולת פטומה ויין ישן אלא לפי צורך שעה לבריאתו ולימודו לפי צורך שעה קאמר והשתא ניחא דליכא למימר ביה דלא בעי לפנוקי נפשיה כולי האי כדלעיל וק"ל:

ספר המצוות עשה קצה

והמצוה הקצ"ה היא שצונו לעשות צדקה ולחזק החלשים ולהרחיב עליהם. וכבר בא הציווי במצוה זו במלות מתחלפות. אמר יתעלה (ראה טו ח) פתוח תפתח את ידך וכו' ואמר (בהר לה) והחזקת בו גר ותושב וכו' ואמר (שם לו) וחי אחיך עמך. והכוונה באלו הלשונות כולם אחת והיא שנעזור עניינו ונחזקם די ספקם. וכבר התבאר משפטי מצוה זו במקומות רבים רובם בכתובות (מח - נ א, סו ב - סח א) ובתרא (ח - יא א, מג א) ובאה הקבלה (גטין ז ב לק' עמ' רפה) שאפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב במצוה זו, כלומר הצדקה, אם למי שלמטה ממנו או לדומה לו ואפילו בדבר מועט:

דף מקורות

שם קצז

והמצוה הקצ"ז היא שצונו להלוות לעני להרחיב לו ולהקל עניינו. ומצוה זו היא היותר חזקה ויותר מחוייבת מכל מצות צדקה. כי מי שנתבזה וגלה פניו לשאול מידי האנשים אין צרות עניינו סר מעליו כמו המכוסה שירצה להעזר עד שלא יתגלה עניינו ולא יתבזה. והציווי במצוה זו הוא אמרו יתעלה (משפטי' כב) אם כסף תלוה את עמי את העני עמך. ולשון מכילתא כל אם ואם שבתורה רשות חוץ משלשה אחד מהם אם כסף תלוה את עמי! אמרו אם כסף תלוה חובה אתה אומר חובה או אינו אלא רשות תלמוד לומר [ראה טו ח] והעבט תעביטנו חובה ולא רשות. וכבר התבארו משפטי מצוה זו במקומות מכתובות (סז ב) ובתרא:

שם לא תעשה רלא

והמצוה הרל"א היא שהזהירנו מהמנע להלוות קצתנו לקצתנו מפני השמיטה כדי שלא ישמט החוב שהכתוב הזהיר מזה הענין ואמר (שם) השמר לך פן יהיה דבר וכו'. ולשון סיפרי השמר בלא תעשה פן יהיה בלא תעשה. כלומר שאלו שני הלאוין באו בזה הענין זה אחר זה לחזוק:

שם רלב

והמצוה הרל"ב היא שהזהירנו שלא למנוע צדקה והרחבה מהאביונים מאחינו אחר שנדע חולשת ענינם ויכלתנו להחזיק בהם והוא אמרו יתעלה (שם) לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחריך האביון. וזה אזהרה מלקנות מדת הכילות והאכזריות שתמנע מעשות הראוי:

שולחן ערוך יורה דעה רמט

סעיף ג

צריך ליתן הצדקה בסבר פנים יפות, בשמחה ובטוב לבב, ומתאונן עם העני בצערו ומדבר לו דברי תנחומין. ואם נתנה בפנים זועפות ורעות, הפסיד זכותו.

סעיף ד

אם שאל לו העני ואין לו מה יתן לו, לא יגער בו ויגביה קולו עליו, אלא יפייסנו בדברים ויראה לבו הטוב שרצונו ליתן לו אלא שאין ידו משגת. הגה: ואסור להחזיר העני השואל ריקם, אפילו אין נותן לו רק גרוגרת אחת, שנאמר אל ישוב דך בכלם (תהילים עד, כא). (לשון הטור לקמן סי' ר"ן בשם הרמב"ם).

סעיף ו

שמונה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו: מעלה הגדולה שאין למעלה ממנה, המחזיק ביד ישראל המך ונותן לו מתנה, או הלוואה, או עושה שותפות, או ממציא לו מלאכה כדי לחזק ידו שלא יצטרך לבריות ולא ישאל, ועל זה נאמר: והחזקת בו (במדבר כה, לה).

דף מקורות

שם רנ

סעיף א

כמה נותנין לעני, די מחסורו אשר יחסר לו. כיצד, אם היה רעב, יאכילוהו. היה צריך לכסות, יכסוהו. אין לו כלי בית, קונה לו כלי בית. ואפילו אם היה דרכו לרכוב על סוס, ועבד לרוץ לפניו כשהיה עשיר, והעני, קונה לו סוס ועבד. וכן לכל אחד ואחד. לפי מה שצריך. הראוי לתת לו פת, נותנים לו פת. עיסה, נותנים לו עיסה. מטה, נותנים לו מטה. הראוי ליתן לו פת חמה, חמה. צונן, צונן. להאכילו לתוך פיו, מאכילין. אין לו אשה ובא לישא, משיאין לו. ושוכרים לו בית ומציעים לו מטה וכלי תשמישו, ואחר כך משיאין לו אשה. הגה: ונראה דכל זה בגבאי צדקה, או רבים ביחד, אבל אין היחיד מחוייב ליתן לעני די מחסורו, אלא מודיע צערו לרבים, ואם אין רבים אצלו יתן היחיד, אם ידו משגת. (ב"י ודלא כמשמעות הטור, וכמו שנתבאר סימן רמ"ט).

סעיף ב

אשה שבאה לינשא, לא יפחתו לה מנ' זוז. ואם יש בכיס, מפרנסים אותה לפי כבודה. (ועיין לקמן סימן רנ"ז אם הגבאים צריכים ללוות).

סעיף ג

עני המחזר על הפתחים, אין נותנין לו מהקופה מתנה מרובה, אלא מתנה מועטת.

סעיף ד

אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום, מככר בפונדיון (הרמב"ם פירש שמשקל הפונדיון הוא ח' גרעיני שעורה). מד' סאין בסלע. ואם לו, נותנין לו מצע לישן עליו וכסת ליתן מראשותיו ושמן וקטניות. ואם שבת, נותנין לו מזון ג' סעודות ושמן וקטניות ודג וירק. ואם מכירין אותו, נותנין לו לפי כבודו.

ש"ך שם

א אבל אין היחיד כו' - והב"ח כו' דגם היחיד מחוייב ליתן לו כל די מחסורו אם ידו משגת וכדלעיל ר"ס רמ"ט וכ"כ הרמב"ם פ"ז מהל' מ"ע ליתן צדקה כו' לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו אם אין לו כסות כו' בפרק מציאת האשה (דף ס"ז) ת"ר אמרו על הלל הזקן שלקח לעני בן טובים סוס לרכוב עליו כו' אלא ע"כ כל אדם שידו משגת מצוה ליתן לעני שאינו מחזר על הפתחים לפי מה שחסר העני ואין מכל זה הכרח וי"ל דכל זה מיירי בשאין רבים אצלו או שאין יד הרבים משגת לסייע לו:

ב לא יפחתו לה מנ' זוז - ומחייבין את הגבאים ללוות ואם ישנן בכיס אפי' יותר מנ' נמי נותנין לפי כבודה ר"ן ומביאו ב"י וד"מ ופרישה ומשמע דיותר מנ' אין מחוייבים ללוות:

ג מנ' זוז - נראה דשיעור זה וכן כל השעורים שבסעיף ד' אינו אלא בימיהם אבל בזמן הזה נותנים לו כפי הראוי וכדלקמן ס' רנ"ג סעיף ב':

ד מהקופה כו' - וה"ה מכל יחיד ויחיד שמחזר אצלו א"צ לתת לו מתנה מרובה וכ"פ הב"ח לדעת הרמב"ם וטור:

דף מקורות

שולחן ערוך יורה דעה רנג

סעיף א

מי שיש לו מזון שתי סעודות, לא יטול מהתמחוי. מזון י"ד סעודות, לא יטול מהקופה. ואם יש לו ר' זוז ואינו נושא ונותן בהם, או שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם, לא יטול צדקה. ואם יש לו ר' זוז חסר דינר ואינו נושא ונותן בהם, אפילו נותנים לו אלף זוז בבת אחת, הרי זה יטול.

סעיף ב

יש אומרים שלא נאמרו השיעורים הללו אלא בימיהם, אבל בזמן הזה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהריוח. ודברים של טעם הם.

סעיף ט

עני שאינו רוצה ליקח צדקה, מערימים ונותנים לו לשם מתנה או לשם הלואה.

סעיף י

עשיר המרעיב עצמו, ועינו צרה בממונו שלא יאכל ממנו, אין משגיחין בו.

ש"ך שם

א לא יטול כו' - כך היה כך היה דרכם לחלק תמחוי בכל יום וקופה מע"ש לע"ש ולפיכך מי שיש לו מזון יום א' לא יטול מהתמחוי ומי שיש לו מזון י"ד סעודות לא יטול מהקופה וכ' הסמ"ק ס"ס רס"ז דדין קופה ותמחוי אינו נוהג בימינו עכ"ל, ונראה דר"ל כל דיני קופה ע"פ מה שיתבאר לקמן סי' רנ"ו אבל ודאי דכל קהל מישראל יש להם קופה של צדקה וכמ"ש הרמב"ם והמחבר לקמן ר"ס רנ"ו:

שולחן ערוך יורה דעה רנו

סעיף א

כל עיר שיש בה ישראל, חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים, שיהיו מחזרים לגבות מכל אחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו, והם מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני מה שיספיק לו לשבעה ימים, וזו היא הנקראת קופה. וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים, ונותנים ממנו לכל עני פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי. מעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחוי יש מקומות שלא נהגו בו. הגה: ולכן מי שיש לו מזון שבעה ימים, לא יקח מן הקופה ומי שיש לו מזון יום אחד, לא יקח מן התמחוי, כמו שנתבאר לעיל סימן רנ"ג. וצריכים הגבאים שיהיו נאמנים וחכמים וידקדקו על העניים שלא יהיו רמאים. וכל שהגבאי אינו נאמן, אסור ליתן צדקה על ידו (הכל מטור).